

КОНГРЕС КУЛЬТУРИ

КОНГРЕС КУЛЬТУРИ «ПЕРЕХІД 1989»
11-13 ЖОВТНЯ 2019 РОКУ, ЛЬВІВ
НАРАТИВНИЙ ЗВІТ

ПЕРЕХІД
∞
1989

КОНГРЕС КУЛЬТУРИ «ПЕРЕХІД 1989»

ПЕРЕХІД
1989

11-13 жовтня відбувся Конгрес Культури «Перехід 1989», присвячений аналізу, підсумкам та перспективам культурної сфери в Україні. Тема Конгресу перегукується з актуальними подіями в європейських країнах, які у листопаді 2019 року відзначають тридцятиліття з часу повалення Берлінського муру — події, що означила великі геополітичні зміни не лише в Німеччині та західній Європі, а й на просторах усіх країн колишнього східного радянського блоку.

Для обговорення цих питань до головної програми Конгресу кураторська група залучила понад 50 спікерів та понад 200 гостей — представників і представниць провідних культурних інституцій та медіа з України, Німеччини, Польщі, Хорватії, Швеції, Боснії та Герцоговини, Естонії, Великої Британії та ін. Над дискусійною програмою працювала кураторська група у складі Зоряни Рибчинської, Зеновія Мазурика, Антіна Борковського, Віри Балдинюк та команди Інституту стратегії культури міста Львова.

Відкрили Конгрес Славенка Дракуліч із лекцією про вплив віртуальної реальності на сучасну культуру та Оксана Забужко — про переосмислення відомого есею Мілана Кундери «Трагедія Центральної Європи».

Славенка Дракуліч запропонувала аудиторії поміркувати про час після 1989 року як про зміну культурної парадигми, коли люди поступово перейшли від сприйняття світу через

слово до рецепції через зображення. У філософії культури це називають візуальним поворотом, але Дракуліч вказує також на спрощення візуальної мови в сучасному світі та більш істотний поворот — від освіти до розважальності. На тлі цих процесів відбувається спрощення історії, примітивізація наративу про минуле, і в такій ситуації навіть зникає потреба переосмислення історії в суспільстві, потреба інтелектуальних зусиль для збереження культурних надбань і їхнього критичного аналізу. Незручна історія відходить у минуле, але якою ціною? Чи можемо ми допустити прощання з минулим за рахунок втраченого знання про нього?

Оксана Забужко висловила думку, яка дещо радикалізувала обговорення про останні тридцять років після падіння Берлінського муру: вона запропонувала вважати «перехід» таким, що досі не відбувся. Письменниця розширила рамки обговорюваного періоду й говорила про 1991 рік, коли Радянський Союз формально припинив існування, однак остаточного переходу до нової демократичної системи, на її думку, так і не сталося. Забужко розвинула свою метафору, говорячи про отруйну сутність тоталітарного комуністичного режиму, який із падінням Берлінського муру не закінчився, а навпаки, розлився на значно ширші території. Лекторка вважає цю гомогенізованість небезпечною для різних культур країн Європи.

Virmenska 35

ІНСТИТУТ
СТРАТЕГІЇ
КУЛЬТУРИ

УКФ

Львів
місто для світу

КОНГРЕС
КУЛЬТУРИ

ТЕМАТИЧНИЙ БЛОК МУРИ

ПЕРЕХІД
∞
1989

Для розуміння спільного історичного контексту останніх тридцяти років у дискусійних панелях тематичного блоку взяли участь фахівці, які говорили про те, як змінилося уявлення про цілісність Європи, які нові виклики постали перед європейськими суспільствами після об'єднання Німеччини та подальшого оновлення ЄС і його постановня в сучасному вигляді після 1992 року.

Зокрема, у дискусії **«Невидимі мури нової Європи»** прозвучали протилежні думки щодо історії, що, з одного боку, є спільним простором, у якому можна побачити витoki нинішніх політичних проблем і викликів, з другого боку, сьогодні це знання в багатьох випадках виглядає застарілим, не дозволяє вийти за рамки звиклих теорій та обговорень і знаходити нові моделі мислення про минуле.

Спікери погодилися на тому, що в ЄС нині поглиблюється розрив між «старою» і «новою» Європами одночасно зі зростанням національних егоїзмів. Зі свого боку Україна потребує переосмислення поняття «пострадянський простір». Важливим висновком зустрічі стала думка, що варто запропонувати для внутрішнього обговорення в українському суспільстві і для ЄС інші маркери, за якими можна буде вибудовувати модель самоідентифікації та співпраці.

У розмові **«Медіа та медіація культури»** прозвучала важлива думка Манфреда Віхманна, куратора архіву фундації

Berlin Wall (Берлін), про те, яким чином історичне знання може бути актуалізоване в сучасних медіа. Він поділився досвідом проектів зі складним історичним контекстом і наголосив, що для висвітлення таких матеріалів у медіа варто уявляти читача і його потреби. Факти, які вражають, складні історії можна презентувати далеко не лише через трагічний лінійний наратив, до якого звикли традиційні музеї й архіви.

Перед авторами таких проектів відкриваються цікаві можливості мультимедійного світу, коли матеріал можна подавати у вигляді різноманітних інтерв'ю й відгуків реальних глядачів/слухачів, залучати soundcloud та подкасти з історіями-поясненнями, які паралельно можуть розкривати суть і контекст подій, залучати відео та фотопроекти в соціальних мережах, а також спонукати до участі саму аудиторію — не лише як споживача інформації, а і як її джерело. Але найважливіше, що може зробити автор проекту про трагічні події минулого, — показати, як читач може змодельовати своє ставлення до події, і також уявити, як було би етично поводитися в місцях пам'яті сьогодні.

Важливим у розмові був також акцент на тому, що медіа мають бути більш відкритими до тем, чи то стосується масової культури в рамках аналітичного видання, чи теорії культури в медіа широкого профілю. На думку учасників панелі, про будь-яке

явище культури можна писати доступно для своєї аудиторії, якщо автор(к)и й редактор(к)и вміють працювати з різноманітними форматами й ставити перед собою небанальні завдання.

У нинішній реальності медіа потребують специфічного типу матеріалів, формати видань підлаштовуються під потреби аудиторії, яка споживає інформацію переважно з мобільних пристроїв, і час інтересу читача до матеріалу дуже скорочується. Відрізняються також стратегії спілкування з аудиторією у виданнях загальнонаціональних та міських, спеціально тематичних і розважальних. Як зазначила журналістка Олександра Кольцова, такі мовники, як Суспільне, не можуть перебувати в елітистській позиції чи ігнорувати інтереси різних вікових груп. Водночас вони можуть дозволити собі продукцію освітніх програм про історію музики чи візуальних мистецтв, бо жоден інший комерційний канал не зацікавлений у такому продукті. Це також певна відповідальність мовника, що фінансується державним коштом.

Панель про **підривні стратегії культури** оприядвала кілька проблемних моментів, типових для таких дискусій: який потенціал культури в сенсі впливу на суспільство? На прикладі роботи з музеями в малих містах учасники зустрічі говорили про неможливість реалізовувати нові проекти в старих державних і муніципальних музеях без роботи зі смислами, без співпраці з локальними спільнотами. Власне, в цьому полягає вплив культури — відкривати для людини історію і сучасність не через зміну вивіски в музеї, а через роботу з поняттями й концепціями.

Прозвучала думка, що культурні проекти часом виглядають безпомічно, намагаючись уникати розмови про війну, концентруючись на позитиві.

Водночас для багатьох творців культури (режисерів, письменників) війна повністю змінила уявлення про власну авторську місію й завдання, і, на думку письменника й сценариста Михайла Бриніха, те саме мусить відбутися з аудиторією. Без цього «повороту до реальності» неможливо говорити про те, що культура може на щось впливати. Йому заперечила кураторка Юлія Манукян, пригадуючи різноманітні мистецькі практики, втілені протягом п'яти останніх років, які працювали з темою війни, переселенців, посттравматичного синдрому, адаптації військових у мирному житті. На думку кураторки, ці проекти були й критичним висловлюванням, і психологічною та мистецькою терапією, і соціальною об'єднавчою практикою, і не помічати зробленого ними було би величезною помилкою.

Однією з найбільш дієвих стратегій культури для підважування панівних дискурсів є гумор, іронія. Про це говорив журналіст і політичний діяч Юку-Калле Рейд (Естонія) в контексті епохи постправди. Нині змінюється уявлення про факт, вигадку, правдоподібність, інформація генерується й поширюється так швидко, що сучасній людині бракує уважності й знання, щоб критично реагувати на інформаційний потік. Це сприятлива умова для свідомих маніпуляцій і виникнення фальшивих уявлень про реальність, хибних висновків та для легкого формування упередження проти будь-яких груп. Культура стає дієвим інструментом для ефективного реагування на це: комікси, карикатури, іронічні есе, мистецькі проекти в публічному просторі можуть поставити перед суспільством питання в максимально гострій і дражливій формі.

Дискусія **«Мінус завтра: наративи майбутнього»** продовжила тему зв'язку між історією та баченням майбутнього: наскільки минуле визначає наше уявлення й проектування майбутнього? Які особливості колективного переживання минулого? Як саме ми себе позиціонуємо у часі (соціально й культурно значущому), якими категоріями міряємо минуле, сучасне й майбутнє (політичними, культурними, поколінневими тощо). Модераторка дискусії, літературознавиця й культурологиня Олена Галета запропонувала учасникам дискусії поміркувати над питаннями, як виміряти «глибину» нашого погляду в минуле та майбутнє, і як це визначає «нас». Наскільки робота з минулим (не) сприяє нашій націленості на майбутнє, які мови сьогодні використовуємо, щоби створювати майбутнє як місце спільного досвіду й цінностей. Чим, власне, постає сьогоднішня у лещатах минулого й майбутнього, і як можна описати ситуацію «Переходу 1989» у її динаміці — через політики, поетики і практики. Врешті, наскільки актуальною є сьогодні саме категорія переходу?

Ольга Гнатюк запропонувала подумати над подіями грудня 1991 року, коли громадян України об'єднувало не минуле, а ідея спільного майбутнього. Цей процес переходу достатньо довгий, але для розуміння цього треба дивитися на історичний контекст ширше, ніж ми звикли. Варто розуміти, що формування української нації після розпаду Союзу відбувалося завдяки громадянському об'єднанню, прагненню бути разом, долати страх, творити разом — тобто далеко не на основі мови й віри. Ольга Гнатюк також пригадала жартівливі слова

Томаса Венцлови про те, що «майбутнє буде чудовим, але ми до цього не доживемо». Проте сама дослідниця пропонує ставитися до майбутнього, маючи на думці вислів «never say never». Адже колись вона вже була в цьому аеропорту Львова й зареклася повертатися сюди, бо, мовляв, радянська сутність цієї архітектури й смислове наповнення місця ніколи не зміниться; однак нині вона знову тут, і з дуже достойного приводу — для зустрічі з культурними діячами країни. Майбутнє завжди може помститися нам за зневіру.

Юрій Прохасько з погляду психології потрактував ставлення людини до майбутнього як роботу над своїми страхами й здійснення постійного вибору: що ми маємо залишити в минулому? Що має перетривати й залишитися для майбутнього? Що ми маємо не допустити в майбутньому? Ми також потребуємо позитивних утопій, особливо коли йдеться про екологічний дискурс, бо боротьба за спільне майбутнє надає йому сенсу.

Ольга Жук зазначила, що нинішні сучасні покоління живуть у «просторі потоків», як писав Зигмунт Бауман, коли до уваги береться не лише локальне, національне, але й глобальне, зовнішнє — питання кліматичних змін, політичних трансформацій. І сучасні молоді люди сприймають історичну спадщину радше як естетичну, ніж ідеологічно навантажену. Вони здатні описувати культуру новою мовою, і важливо знайти спільні точки всередині суспільства, які би поєднували ці мови різних поколінь.

На прикладі роботи Центру Довженка з візуальною спадщиною Ольга Жук пояснила складність роботи з культурними артефактами, що мають багато ідеологічних нашарувань. Їхній аналіз має відбуватися з урахуванням історичного контексту, але також із виокремленням їхньої естетичної цінності, відкриттям цих об'єктів для сучасного творчого переосмислення, ніби ми спостерігаємо це явище вперше. Цей аналітичний процес і дає поштовх для майбутнього культури.

У дискусії **«Культурна деокупація, або гріх просвітництва»** учасники розглянули зміст поняття «деокупація». Зустріч показала, що розуміння цього процесу в суспільстві дуже різне, й очевидно, що в медіа варто було би більше говорити про це. Для початку всьому українському суспільству треба визнати, що військова окупація триває, і йдеться не лише про тимчасову втрату територій, але й про ізоляцію людей від інформаційного та культурного простору України, що з кожним роком погіршує прогнози майбутнього.

На звільнених територіях від початку війни започатковано багато ініціатив, однак їх недостатньо, щоби процес відбувався плинно й природно. Згідно з дослідженнями, в містах на кшталт Слов'янська, Краматорська, Маріуполя існують програми фінансування культури, але станом на сьогодні недостатньо розвивається інституційна спроможність організацій, які там працюють у культурній сфері.

Олена Стяжкіна й Сергій Жадан зауважили, що культурні проекти на Сході переважно відбуваються з цільовою аудиторією, яка й без того проукраїнська й позитивно налашто-

вана щодо українських культурних ініціатив. Хоча, як зазначив Сергій Жадан, серед учителів у шкільних колективах можуть бути суперечки й дискусії на політичні теми. Але в цілому слід зважати на те, що чим ближче до лінії війни, тим менше люди схильні висловлюватися відкрито. Потрібно враховувати фактор страху людей і бути дуже обережними й відповідальними щодо безпеки людей. Тому питання «просвітництва», яке закономірно виникає щодо культурних десантів у звільнених містах, має розглядатися як рівноцінний обмін досвідом. Водночас варто думати про стратегії, як у майбутньому після звільнення (деокупації) нових територій залучати громадян країни до спільного культурного простору.

У дискусії виникло термінологічне питання, якими поняттями ми маємо послуговуватися — деокупація, реінтеграція, реконсолідація (як, наприклад, вживає це поняття Славенка Дракуліч). Один із учасників дискусії Олександр Фільц виступив проти вживання поняття «деокупація» й наполягає на «контрокупації», яка передбачає більш активне просування власних інтересів й активне відвойовування інформаційного простору із залученням різних стратегій. Решта учасників дискусії зауважила, що ми не можемо говорити про культурну деокупацію лише Сходу країни, адже після виборів ситуація змінюється й нині вже йдеться про тривожні тенденції на території всієї країни, тож це питання стосується усієї країни.

ТЕМАТИЧНИЙ БЛОК МІРИ

ПЕРЕХІД
∞
1989

Розмова **«Обриси й дискурси культури»** точилася довкола того, як Україна може представляти себе в міжнародному контексті, які для цього є ресурси, чи існує всередині суспільства консенсус щодо образів власної колективної ідентичності. Критикині Віра Балдинюк та Катерина Ботанова, відповідаючи на питання Євгенії Нестерович, зазначили, що в найбільших інституцій, які займаються культурою в Україні, існують програми міжнародної мобільності, і це надзвичайно важливо для розвитку культурних проектів та підвищення досвіду культурних діячів.

Міжнародні резиденції Українського інституту ЕКСТЕР, конкурс для кураторських проектів від Мистецького Арсеналу, конкурс бієнале від колишнього Мінкульту, кураторські конкурси від Британської Ради та проекти мобільності для митців, програми УКФ — усе це дуже змінило ландшафт культури країни за останні п'ять років. Це закладає великий потенціал розвитку культури і водночас створює виклики: що саме ми хочемо показувати світу — доступний і привабливий культурний продукт, який часто буває видовищним, але мимовільно відтворює стереотипні уявлення про Україну, чи проекти, які складніше системно розвивати, але які ставлять серйозні питання і перед внутрішньою аудиторією, і перед іноземною?

Українська культура готова не лише реагувати на подразники, а й створювати приводи, на які реагуватимуть інші — це видно з міжнародного успіху фільмів Сергія Лозниці,

Мирослава Слабошпицького, Валентина Васяновича, коли режисери працюють не з темою, а з методом, візуальною формою й актуальними питаннями.

Які теми найбільш важливі для осмислення сьогодні? Учасниці розмови згадали про «минулий недоконаний час» (концепція Тоні Джадта), коли минуле стає подразненням, яке лише через не-замовчування може заспокоїтися. Складною залишається дискусія навколо теми довіри й відповідальності інтелектуалів, бо вони не зобов'язані конструювати образ ідеального світу, а лише можуть попереджати про небезпеки, щоби принаймні не робити цей світ ще гіршим. Це для всіх нас час прощання з ілюзіями щодо цілісної Європи, устрою світу, ілюзорного світу медіа.

Як у цьому контексті поєднати месидж про себе як про культуру з давньою історією, і культуру, в якій існують бетонні сукні художниці Жанни Кадирової? Для цього потрібна постать куратора, що збирає різні історії, показує множинність культури й може транслювати цю множинність світу.

«Всередині канону і поза ним». Куратори, що працюють із сучасним мистецтвом у Харкові, Одесі, Києві, Ужгороді та інших містах країни, говорили про те, як формуються канони сучасного мистецтва та як вони переформатовуються.

Однією з найбільш знакових проблем, що яскраво свідчить про стан української культури, є відсутність державного музею сучасного мистецтва. Без такого музею неможливо говорити про те, як ми осмислюємо культуру 20-21 століття, адже, відповідно, немає роботи з архівом, немає супутньої наукової роботи, а саме це й працює на формування канону.

Ще однією проблемою в розмові про канон став стан сучасної критики, яка не може реалізувати весь свій потенціал через відсутність медіаресурсів, коштів і системної підтримки з боку держави. Практично всі статті, в яких ідеться про українське сучасне мистецтво, написані в жанрі «телефонної книги»: маємо лише перелік прізвищ і не маємо всебічного опису явищ мистецтва.

У розмовах про те, **«Як міряти культуру»**, та про **«Правила гри в культурі»** учасники говорили про спільні проблеми — інституції, які часто орієнтовані на дослідження своїх потреб, а не середовищ. Була висловлена думка, що культуру можна було би вимірювати через індекс щастя громадян, а також про те, що варто розвести функції контролю для налагодження довіри між державою й культурними інституціями. До того, як виписувати правила гри в культурі, ми маємо усвідомити, якими ми є і яких саме правил гри бракує у сфері культури, адже, як це стало очевидним під час дискусій в інших напрямках Конгресу, інституціям потрібне спільне трактування базових понять і законодавчі рамки для вільної дії у сфері культури.

«Право на культуру» — це розмова, яка стосувалася непомітної для дуже багатьох акторів культури реальності:

далеко не всі громадяни України мають доступ до ресурсів культури, не можуть представляти свої інтереси, реалізовувати проекти. Реалізація права на культуру пов'язана з формуванням потреби в культурі. Чи державні інституції достатньо роблять для того, щоб сформувати таку потребу в людей? Разом із модератором Володимиром Бегловим учасниці міркували про те, як оприсутнити культуру різних національних спільнот? Як покращити спроможність і компетентність місцевих спільнот у культурі в умовах децентралізації? Олеся Яремчук, яка досліджувала національні меншини в Україні, говорить, що серед понад сотні національностей, які мешкають поруч із нами, ми знаємо лише про дуже невелику їхню частину, і переважно цей образ склався з етнічних фестивалів та побутових стереотипів, якими ми послуговуємося в описі наших найближчих сусідів. Тож питання національного розмаїття країни впирається в глухий кут — що держава може запропонувати своїм громадянам, окрім не-втручання, щоб вони мали можливість самопрезентації і означення своєї присутності в соціумі?

Панель «**Потенціали розвитку культури**» була сконцентрована на обговоренні правової екосистеми, в якій нині існує українська культура. Позиції, на яких перебувають державні інститути й культурні інституції — полярні, а умови їхнього існування — спільні. Нині одночасно діють інституції старого зразка — департаменти культури, творчі спілки, але також і нові інституції — УКФ, Інститут книги, Український інститут. Проте усі вони керуються одними законами. Більшість законів, що регулюють сферу культури, походять ще з радянських часів і були лише частково видозмінені. Звідси — застарілі дефініції (що таке музей, що таке культурна цінність, заклад культури), а також загальна філософія тотального контролю, попередження порушень та обмеження.

Нові закони у сфері культури, що з'явилися за останні роки, використовують напрацювання й термінологію старих законів, а також не завжди узгоджені з іншими нормативними актами (фінанси, податки, організація праці). Іншими словами, сучасні конструкції спираються на старий фундамент. Ольга Сагайдак запропонувала учасникам детальніше поглянути на законодавство України, яке стосується культури, й прокоментувати найбільш проблемні моменти. Тож на панелі в підсумку йшлося про те, як ефективно змінити умови існування для інституцій, і від яких інститутів нам, можливо, варто відмовитися, а також які досвіди сусідніх країн варто перейняти.

Серед відносно нових законів, які регулюють культурну сферу, згадували закон про забезпечення функціонування української мови як державної (2019), закон про УКФ (2017), про Український інститут книги (2016), постанова Кабміну про Український інститут (2017), закон про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури (2016). Інші актуальні закони — про культуру (2011, остання редакція — квітень 2019). Закон про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей (2018) — введено механізм «єдиного вікна»; національне культурне надбання — сукупність унікальних культурних цінностей, об'єктів культурної спадщини, що мають виняткове історичне значення для формування культурного простору України; закон про музеї та музейну справу 1995 року — останні зміни внесені в 2018 році, в ньому йдеться про культурні цінності, музейні об'єкти та музейний облік. До цього переліку також відносять закони, що регулюють мовну політику країни, права людини, гуманітарну допомогу, правовий статус національних меншин і багато інших. Усі вони недостатньо ґрунтовно обговорюються в колі професійних працівників культури.

У дискусії «**Державні та інституційні фільтри**» серед головних больових точок міжсекторальної взаємодії учасники назвали відсутність спадковості політик, відсутність стратегій, рудиментарне сприйняття культури як розваги, закапсульованість культурних сегментів. Для нинішньої ситуації в українській культурі характерна орієнтація на «цінності виживання», орієнтація багатьох культурних інституцій на керівні державні інституції як на головного/єдиного стейк-холдера. Учасники відзначили важливість орієнтації культурних інституцій на цільову аудиторію як один із механізмів підтримки балансу й противаг. У розмові про виклики, з якими доводиться справлятися культурним інституціям, учасники назвали недовіру «всіх до всіх» як дуже серйозну проблему, що породжує низку інших проблем, зокрема бажання кожної нової влади демонтувати зроблене попередниками, навіть якщо вони належать до одного політичного крила. Як вихід із ситуації диспутанти назвали важливість консолідації усіх гравців культурного поля, а також контроль за тим, щоби не стався черговий відкат чи різка зміна державного курсу в культурі.

Завершували Конгрес **відкрита лекція журналіста Віталія Портникова та підсумкова робоча сесія працівників культури «Здобутки й виклики культури за останні п'ять років»** у форматі відкритого простору, яку фасилітували Мар'яна Завійська й Тарас Тимчук. Така зустріч стала цікавою ще й з огляду на те, що на початку конгресу мер міста Андрій Садовий оголосив 2020 рік у Львові роком культури й запевнив, що бюджет на втілення найцікавіших проєктів складатиме 116 мільйонів гривень.

Отже, чи готові культурні менеджери, працівники державних закладів культури та активісти з незалежних громадських організацій утілити омріяні проєкти, коли виникає така можливість? Як вони формулюють найгостріші проблеми своєї галузі й чи можуть колективно знайти вирішення цих проблем? Завдяки професійній медіації та формату «відкритого простору», де кожен мав можливість запропонувати свою тему, яка його/її найбільше турбує, наприкінці робочої сесії учасники сформуливали перелік питань і проєкти пропозицій їхнього вирішення.

Робочі сесії в групах мали вільний характер, люди могли змінювати групи обговорення й висловлюватися в кількох напрямках та на різну тематику. Загалом у сесії взяло участь понад сорок працівників культурної сфери. Найбільш типові проблеми, озвучені в різних групах, можна звести до кількох тематичних груп: діджиталізація культури; залучення дітей та старших людей до культурного поля; забезпечення сталості культурних проєктів, які є частиною професійної мережі й планують тісніше співпрацювати з колегами з галузі; робота з культурною спадщиною в публічному просторі (відповідно, з концепцією пам'яті та термінологією, яку варто прописати в законодавстві).

Робота в групах у сприятливому середовищі показала, що колективний брейнстормінг ідей у колі людей, які представляють різні напрямки культури, може давати цілком несподіваний творчий результат. Коли до дискусії долучаються нові голоси й нові точки зору, з інших міст та іншого типу організацій, це сприяє більш творчому підходу до вирішення проблеми. На основі робочих матеріалів «відкритого простору» медіатори підготували низку рекомендацій для державних інституцій, культурних дієвців, освітніх закладів культури та громадських організацій. Ці рекомендації можна й варто взяти до уваги під час роботи над новими культурними проєктами.

*Звіт підготувала Віра Балдинюк, кураторка програми Конгресу Культури
Над підсумками працювали Антін Борковський, Зоряна Рибчинська,
Зеновій Мазурик, куратори тематичних блоків Конгресу Культури.*